

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ

УДК 37.013.42.03

Леся Терлецька, аспірант кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ

У статті розкрито психолого-педагогічні особливості пізнавальної активності учнів та їх відображення у навчально-виховному процесі. Вказано на безумовну необхідність пізнавальної активності як важливого фактора пізнавальної діяльності учня, без якого неможливо говорити про успішний процес навчання.

Ключові слова: пізнавальна активність, потреба, інтерес, власні зусилля, пізнавальна діяльність, навчальна самодіяльність.

Лит. 9.

Актуальність дослідження. Повноцінне функціонування суспільства в умовах науково-технологічного прогресу неможливе без активності людини. Економічні, ідеологічні, загальнокультурні особливості життя суспільства – це ті передумови, в яких і формується активність. Роль суб'єктивного фактора, вплив цілеспрямованої активної діяльності людини на громадське життя значно зростає в умовах соціальної перебудови. У сфері освіти розвиток суспільства значною мірою залежить від піднесення активності людини.

Домінуючою тенденцією української освіти стає демократизація особистості і пристосування її до життя в умовах свободи, без чого не маємо перспектив на успіх. Таке виховання орієнтується також на вирішальну роль внутрішнього самоконтролю людини, її творчих і вольових якостей, активності, ініціативи і здатності забезпечувати собі успіх за умов конкуренції. Орієнтація на фундаментальні цінності громадянського суспільства передбачає створення сприятливих умов для навчання впродовж усього життя задля виявлення самостійності й активності в самореалізації особистості, що ініціює перебудову навчально-виховного процесу в школі. Це потребує забезпечення для школяра статусу суб'єкта діяльності для розвитку його особистісних рис: відповідальності, ініціативності, активності, творчості, самостійного орієнтування в життєвих обставинах із самостійним вибором життєвого шляху.

Аналіз досягнень з проблеми. Проблемою формування пізнавальної активності учнів займалися як психологи (Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, П. Гальперін, В. Давидов, Г. Костюк, О. Матюшкін, С. Рубінштейн та ін.), так і педагоги (М. Данилов, В. Ільїн, Д. Вількеєв, В. Лозова, Г. Щукіна, та ін.). Перші спроби демократизації процесу формування пізнавальної

активності учнів зробили Ш. Ганелін, Н. Зінченко, В. Пилипчук, Т. Панфілова, В. Помагайба, В. Сиркіна, В. Селіванов. До цього спонукали дослідження таких зарубіжних вчених, як Г. Кершенштайнер, М. Монтессорі, С. Френе, Р. Штайнер.

Насьогодні сутність пізнавальної діяльності визначила В. Лозова та обґрунтувала необхідність формування в ній активності учнів (на основі попередніх психолого-педагогічних досліджень). Питання про пізнавальну активність особистості, породжену пізнавальними потребою та інтересом, досліджували Ю. Шаров та Г. Щукіна, які підкреслювали наявність внутрішніх мотивів у пізнавальній діяльності. А. Матюшкін, І. Харламов, Т. Шамова акцентували увагу на свідомому спрямуванні учнем власних зусиль у засвоєнні знань, формуванні здатності до вольової напруги, концентрації на досягненні позитивного результату. У цьому контексті Г. Васянович, О. Вишневський, В. Кремень, О. Сухомлинська та інші пов'язують активність особистості з її особистісним самовизначенням, творчістю та самодіяльністю. Водночас сьогодні відсутні історико-педагогічні дослідження щодо пізнавальної активності учнів у навчанні (кінець ХХ поч. ХХІ ст.) та з'ясування психолого-педагогічних особливостей цього процесу у науковій думці окресленого періоду.

Мета статті – розкрити психолого-педагогічні особливості формування пізнавальної активності учнів у навчальній діяльності у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Основний матеріал дослідження. Пізнавальна активність, як зазначається в Енциклопедії освіти, “це риса особистості, яка виявляється в її ставленні до процесу пізнання, що передбачає стан готовності, прагнення до самостійної пізнавальної діяльності, спрямованої на оволодіння індивідом соціального досвіду, накопичених людством знань, способів діяльності, а також в її

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ

якості. Внутрішнім джерелом пізнавальної активності є пізнавальна потреба в набутті нових знань, поглибленні тих, що є, в осягненні духовної культури суспільства, самовираженні у певній галузі” [1, 678].

Аналізуючи актуальність формування активності особи, В. Лозова зазначає: “Пізнавальна активність особи є умовою її духовного розвитку. Оволодіння духовною культурою суспільства помітно впливає на ієрархію потреб, мотивів, інтересів суб’єкта, що, в свою чергу, обумовлює якість не тільки професійної роботи, а й характер занять у вільний час, що являє собою, з одного боку, умову для задоволення духовних потреб особи, а з іншого – є засобом її самореалізації, самовиявлення” [3, 3]. Таким чином, особистість формується і в певному мікросередовищі, налагоджуючи відносини з безпосереднім оточенням: сім’я, колектив, друзі, засоби масової інформації та ін. Звідси на неї впливають зовнішні і внутрішні, об’єктивні й суб’єктивні фактори. Внутрішнім джерелом пізнавальної активності є пізнавальна потреба в набутті нових знань, поглибленні тих, що є, в осягненні духовної культури суспільства та самовираженні.

Саме на духовні потреби акцентує увагу А. Ковальов: “Духовні потреби – це специфічні людські формування, вони характеризують високий рівень розвитку особи. Потреба в пізнанні дійсності, природної і соціальної, забезпечує людині, поряд з іншими умовами, свободу і відкривають шлях до творчості” [2, 131].

Зміст пізнавальної потреб розкрив Ю. Шаров. Вчений визначив необхідні для орієнтовно-ознайомлювальної діяльності, для пристосування до природного і суспільного середовищ знання та способи пізнавальної дії, наукові знання, необхідні для творчої перетворювальної діяльності, та потребу в самій пізнавальній діяльності [3, 26].

Спираючись на концепцію постадійного розвитку дитини (за О. Леонтьєвим), А. Розенберг наголошує на потребі в знаннях як головній та основних ступенях, які проходить у своєму розвитку пізнавальна активність учнів, кожен з яких відзначається кількісними та якісними змінами. Це такі ступені: допитливість, викликана первинним інтересом до навчання і потребою у пізнанні навколишньої дійсності; відповідальне ставлення до навчальних занять, зумовлене суспільно значущими мотивами; пізнавальна самостійність; захопленість наукою і технікою, прагнення до наукового пошуку, до творчості, винаходів і відкриттів [6, 56]. Таким чином, між окремими ступенями розвитку пізнавальної активності існує послідовний діалектичний

зв’язок. Адже кожен наступний ступінь включає в себе елементи попереднього і спирається на нього.

Пізнавальний інтерес, який є формою вираження внутрішніх пізнавальних потреб, мотивів і, який характеризується вибіркоким ставленням до об’єкта виокремлює Г. Щукіна, стверджуючи, що задоволення потреб суб’єкта передбачає певні мотиви, внутрішнє спонукання до діяльності, інтерес [8, 102 – 103]. При всій різноманітності процесів, які беруть участь у формуванні пізнавального інтересу, вони не є ізольованими. Йдеться про своєрідну багатоаспектну взаємодію думки, волі, уваги, емоцій, уяви – всіх процесів, що відображають стан свідомості і діяльності, тому, якщо в пізнавальному інтересі так сильно і глибоко виражені найважливіші психолого-пізнавальні процеси і стани людини, школяра, то, ймовірно, природним повинно бути намагання вчителя спиратися в навчальному процесі на пізнавальні інтереси учнів, максимально використовувати їхні потенційні можливості для вдосконалення навчання, виховання, формування і розвитку особистості.

В Енциклопедії освіти зазначається, що пізнавальні потреби, мотиви, інтереси сприяють формуванню певної установки, необхідності пізнавальної діяльності, проте вона може бути й небажаною для суб’єкта, але стійкі пізнавальні інтереси забезпечують активну діяльність суб’єкта. І саме вольові зусилля, які переводять прагнення особистості до конкретних дій, стають тоді важливим механізмом активності [1, 678]. Відтак сформованість пізнавальної активності особистості визначається за такими показниками, як позитивне ставлення до діяльності (сумлінність, інтерес, допитливість), енергійність, інтенсивність, самостійність, самодіяльність, наполегливість у досягненні мети, цілеспрямованість, творчість.

Як зауважує Л. Крамущенко, пізнавальна активність є об’єктивною передумовою успішного навчання, а навчання, в свою чергу, є активним процесом пізнання світу. Звісно, щоб оволодіти знаннями, засвоїти їх, важливі власна пізнавальна діяльність, власний розум. Адже ні виклад навчального матеріалу вчителем, яким майстерним він не був би, ні численні зразки наочного матеріалу не гарантують його засвоєння учнем. А саме засвоєння відбувається лише тоді, коли учень “власними зусиллями, власною роботою свого розуму, волі, почуття, заставить себе зрозуміти, слухати, запам’ятати” [5, 56]. Учителю викликає, спонукає внутрішню розумову напругу учнів, допомагає зрозуміти й активізує їхню пізнавальну діяльність. Але лише учень,

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ

докладаючи чимало власних зусиль, може оволодіти знаннями, тому “навчальна самодіяльність – це і засіб і в той же час результат навчання. Звідси безумовна необхідність пізнавальної активності учня” [5, 57].

У формуванні пізнавальної активності В. Лозова передбачає таку організацію процесу пізнання, коли його об’єкт включається у сферу діяльності суб’єкта, а діалектична взаємодія між ними створює передумови виявлення активності, чому сприяють різні способи, напрями навчально-пізнавальної діяльності: забезпечення усвідомлення учнями значення освіти в цілому і вивчення конкретного матеріалу зокрема (визначення мети, завдань); добір змісту навчального матеріалу (новизна; наукова, теоретична і практична цінність; зв’язок із сучасністю, досвідом школярів, незвичайність фактів або їх суперечності) [4, 18]. Звідси задля формування пізнавальної активності важливе забезпечення цих передумов.

Т. Шамова та Г. Щукіна звертають увагу на те, що у процесі навчання активність виявляється у запитаннях учнів до вчителя, які свідчать про схильність до аналізу помилок, критичність, здатність до перенесення знань в іншу ситуацію, прагнення за власною ініціативою брати участь в обговоренні окремих питань, доповненні відповідей однокласників, бажання висловити свою точку зору, заняття з окремих предметів у вільний час (наприклад, читання журналів, допоміжної літератури, добровільна підготовка доповідей, рефератів, повідомлень, вибір складного варіанта завдання, участь у роботі гуртків) [7, 32].

Якщо говорити про відсутність необхідності у постійному контролі, то активність знаходить вияв як в об’єктивному плані – результатах діяльності, так і в суб’єктивному – мотивах, потребах, інтересі. Щодо результатів діяльності, за Т. Щукіною, то учень повинен захищати свою думку, наводити на її захист аргументи, докази, використовувати набуті знання, з допомогою вчителя та друзів з’ясувати незрозуміле, заглиблюватися в процес пізнання, рецензувати відповіді однокласників, твори, інші творчі роботи, вносити творчі корективи, давати поради, ділитись своїми знаннями з іншими, допомагати товаришам у труднощах, пояснювати їм незрозуміле, виконувати завдання-максимум, розраховані на читання додаткової літератури, першоджерел, на довгочасні спостереження, знаходити не єдине рішення, а декілька самостійних, практикувати вільний вибір завдань, переважно пошукових, творчих, здійснювати самоперевірку, аналіз особистих пізнавальних і практичних дій [9, 138].

Пізнавальну активність можна характеризувати лише з боку прагнення до діяльності, хоча це не означає реалізацію потреб (так звана потенційна пізнавальна активність). Якщо потреби втілюються в конкретних діях (функціонуюча пізнавальна активність), то ця активність може мати ситуативний, епізодичний характер і виявлятися в окремих видах діяльності. Звісно, ситуативна пізнавальна активність, як зазначається в Енциклопедії освіти, піднімається до стійкої якості, визначає загальну спрямованість людини, домінуюче ставлення до пізнання, відбиваючи систему поглядів, інтересів, ідеалів – інтегрована пізнавальна активність [1, 679].

Водночас виділяють імпульсивну активність (дію суб’єкта без достатнього осмислення), гетерономну активність (вимушена дія індивіда, за наказом іншої особи), автономно-вольову активність, яка засвідчує самостійність дій. Активність нормативна (суб’єкт не виходить за рамки заданої діяльності, що виявляється у сумлінні, енергійності розв’язання завдань) має за протилежність – ініціативну активність (суб’єкт читає додаткову літературу, виконує різні варіанти та ін.).

Мисленнева активність відбиває потреби суб’єкта зрозуміти, пізнати, пояснити щось нове, невідоме, що вимагає здійснення операцій мислення: аналізу, порівняння, узагальнення, систематизації. Тоді результати мислення знаходять вияв у судженнях, умовисновках. Якщо інтелектуальна активність, звісно, пов’язана з якостями розуму, то вона залежить від його глибини (ступінь проникнення в сутність явищ), широти (здатність відмовитися від відомих зв’язків, створення нових), критичності, доказовості (особиста оцінка подій, фактів, глибоке обґрунтування власної точки зору, об’єктивність), самостійності.

Як зазначає Л. Крамущенко, “пізнавальна активність є передумовою формування в учнів ціннісного ставлення до знань, перетворення їх з об’єктивно цікавої інформації на суб’єктивно, особистісно значущу” [5, 61]. Залежно від характеру діяльності, ступеня самостійності, творчості можна говорити про репродуктивно-наслідувальну активність (генетично найбільш ранню й елементарну форму прояву активності), пошуково-виконавську активність (більш високий рівень розвитку учня) та творчу активність (найбільш високий рівень розвитку учня), які перебувають у тісному взаємозв’язку і мають наслідковий характер [5, 58]. Отже, виділяють різні рівні пізнавальної активності, які і визначають пізнавальну діяльність учня.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ

Саме це перетворення і зумовлює використання різноманітних методів, прийомів, форм навчання (дидактичні ігри, диспути, дискусії), колективних, групових способів організації пізнавальної діяльності, проведення конкурсів, олімпіад, які спонукають школярів до розумового змагання, використання елементів цікавості, створення ситуацій дидактичного вибору. Йдеться про необхідність створення ситуацій успіху індивіда у навчанні, побудову своєрідних стимулів до самостійної пізнавальної діяльності.

Висновки. Результат процесу навчання значною мірою залежить від характеру пізнавальної активності учнів, їхніх пізнавальних потреб та інтересів. Лише стимулюючи інтерес, активність, власні зусилля учнів, учитель може розраховувати на позитивні зрушення в розвитку їх особистості. Водночас учень, який хоче оволодіти знаннями, повинен докласти чимало власних зусиль для цього, а саме: організувати свою діяльність, сконцентрувати свою увагу, мислення, пам'ять, волю у сприймання розповіді вчителя. Якщо всього цього не буде у навчанні, то не відбудеться повноцінний процес пізнання, адже оволодіння знаннями відбувається тією мірою, якою кожен учень проявляє максимальну індивідуальну активність.

Психолого-педагогічною особливістю пізнавальної активності є також виявлення рівнів, між якими існує послідовний діалектичний зв'язок, коли кожен наступний рівень включає в себе елементи попереднього і спирається на нього. Звідси і виникають види пізнавальної активності, які мають свої характеристики та особливості.

Пізнавальна активність учнів є важливим засобом поліпшення і в той же час показником ефективності навчально-виховного процесу

школи, оскільки вона: стимулює розвиток самостійності учнів, їхній творчий підхід до оволодіння змістом освіти, забезпечує сприятливий мікроклімат для учня в сім'ї, спонукає вчителів до самоосвіти, пошуку шляхів для досягнення високих результатів навчання, бо являє собою своєрідний показник педагогічної майстерності вчителя, його уміння організувати пізнавальну діяльність.

1. *Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень.* – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 678 – 680.

2. *Ковалев А. Психологія личности / А. Ковалев.* – М.: Просвещение, 1970. – 391 с.

3. *Лозова В. Пізнавальна активність школярів: спецкурс з дидактики: навч. посіб. / В. Лозова.* – Х.: Основа, 1990. – 90 с.

4. *Лозова В. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів / В. Лозова.* – Х.: Основа, 2000. – 126 с.

5. *Педагогічні технології: теорія та практика: Навчально-методичний посібник / За ред. проф. М.В. Гриньової.* – Полт. держ. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка. – П.: АСМІ, 2006. – 230 с.

6. *Розенберг А. Розвиток пізнавальної активності старшокласників / А. Розенберг // Радянська школа.* – 1990. – № 2. – С. 55 – 61.

7. *Шамова Т. Активізація учень школьників / Т. Шамова.* – М.: Педагогика, 1982. – 208 с.

8. *Щукина Г. Активізація познавательной деятельности учащихся в учебном процессе: учеб. пос. [для студентов пед. ин-тов] / Г. Щукина.* – М.: Просвещение, 1986. – 160 с.

9. *Щукина Г. Роль деятельности в учебном процессе: кн. для учителя / Г. Щукина.* – М.: Просвещение, 1986. – 144 с.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012

“Продуктивна праця – це організована праця, спрямована на створення матеріальних або духовних благ та всебічний розвиток особистості”.

*Дмитро П'яхожевський
вчений*

“Великий талант завжди супроводжує великодушне серце”.

*Шеофіль Готьє
французький письменник і критик*

